

СТЕПАН ТУДОР

•

З певної часової відстані, на загал уже півстолітньої, його творчість здається дивовижно цілісною, хоч насправді вона являє нам чи не весь спектр суперечностей тодішньої літератури, дійсності та біографії письменника. Враження цілісності походить, певне, від «Дня отця Сойки», з яким найперш асоціюється ім'я С. Тудора. Як мистецьке явище справді видатне, цей роман привернув до себе основну увагу, дещо затінивши доробок Тудора-новеліста, публіциста, поета, критика, науковця. Якщо ж брати їх у сукупності, постає перед нами виразна й глибока соціально-філософська, естетична концепція, по-своєму унікальна в українській літературній історії...

Степан Тудор (Степан Йосипович Олексюк) народився 25 серпня 1892 р. в селі Поникві на Львівщині. Майбутній письменник з дитинства відчуває «опір» життя: матеріальні скрути, та ще після передчасної смерті батька, ранні заробітки репетиторством, аби закінчити гімназію. 1914 р. його, студента першого курсу Львівського університету, мобілізують до австро-угорської армії. Далі — фронт і російський полон, що спричиняє перебування С. Олексюка на Наддніпрянській Україні (в основному Київщина, Черкащина). Він бере активну участь у революційній боротьбі як борець Корсунської ревбригади, організатор кооперативів, працівник народної освіти. З 1923 р., повернувшись до Галичини, що опинилася під владою панської Польщі, він як пропагандист ідей Великого Жовтня весь у діянні. Закінчивши Львівський університет, С. Олексюк працює вчителем у Чорткові, але, природно, не вживається із владою — комуністичний агітатор. З 1927 р. він активно включається в літературну роботу, точніше, в літературну й політичну боротьбу, зокрема і як один з організаторів журналу «Вікна» — органу прогресивних львівських письменників, згодом об'єднаних у спілку під назвою «Горно».

Сповненими випробувань, нелегкими були наступні роки. Сутички з поліцейським управлінням та судовими властями, що постійно переслідують журнал, співредактором (разом з В. Бобинським), а потім і редактором якого був С. Тудор. Напружена творчість у різних жанрах — від поезії і прози до критики й публіцистики. Вигнання (в містечко Золочів) після розгрому «Вікон» у 1932 р. Нарешті, з визволенням Західної України Червоною Армією, — повернення Тудора до безпосередньої революційно-будівничої роботи спочатку в тому ж Золочеві, де він організовує розподіл поміщицької землі, а згодом — з 1939 р. — у Львові, де письменник консолідує творчі сили, гаряче обстоює принципи літератури соціалістичного реалізму, закликаючи під її

знамена всіх прогресивних митців. У розповні цієї бурхливої діяльності його життя трагічно уривається: Степан Тудор загинув 22 червня 1941 р. під першими фашистськими бомбами, скинутими на Львів..

Неповні п'ятдесят років. А скільки тривог, праці, боротьби, енергії й віри! Чого-чого, а життєвих вражень Тудору не бракувало. А найдивніше, мабуть, що вони, безпосередні життєві враження, не знеособили його як письменника, як художника. Адже це так спокусливо — писати просто, відтворювати на папері побачене. Не відкидаючи, не заперечуючи й цього, Тудор, однак, прагнув дошукуватися й інших основ словесного мистецтва, сягаючи глибшого змісту дійсності, освоюючи цей зміст щонайперш філософськи, а відтак — естетично.

Роки творчої активності письменника — це час винятково гострої ідеологічної, політичної й літературної боротьби в тяжких умовах тодішньої Західної України. Розмаїтість і протиборство напрямів, течій, орієнтацій у літературі відбивало цю складну політичну ситуацію, і Тудор, як і інші прогресивні письменники молодшого та й старшого поколінь, концентрував зусилля на окресленні завдань, основоположних принципів нової літератури, орієнтацією якої була пролетарська революція. Обстоюючи ідеї Жовтня, «зачаровані на Схід», за висловом О. Гаврилюка, ці письменницькі сили, а серед них на одному з чільних місць — Степан Тудор, боролися з місцевою реакцією, в галузі мистецтва виробляли нові теоретичні платформи і впроваджували їх у творчу практику...

Художня спадщина Степана Тудора становить собою досить неоднорідну цілісність, характерну, однак, тим, що в ній немає речей банальних. Може, і знайомитися з нею треба кожному по-своєму.

Повість «Марія» (1928 р.) займає в літературно-художній, в ідейній еволюції прозаїка, сказати б, серединну позицію, принаймні за мірою естетичної складності чи, навпаки, простоти. Характерний підзаголовок твору: «Події з життя наймичок, розказані просто». Це — немовби додаткове жанрове визначення, що (як того й прагнув автор) психологічно мобілізує читача.

Так, доля наймички Марії понервах, на перший погляд до елементарності типова. Збездієннена молодим паничем Синицьким, вагітна, Марія поневіряється в чужому їй місті, то знаходячи короточасний притулок у такої ж, як і вона, Магди, то ризикуючи втрапити до «закладу» (цілком певного призначення) пані Вежбової, то на порозі спиняючись перед релігійно-фанатичним Марійським товариством, до якого облудно приманюють довірливих його служки. Випадкове ув'язнення і знайомство з Ласею, дочкою багатодітного єврея-візника Юди, яка провадить свідому революційну боротьбу, розкривають Марії очі на влаштування цього світу, на шляхи протистояння злу та на ясну мету боротьби за нове життя, за нове суспільство. «Бо тільки в комуні вихід із великої кривди...»¹

Повість пройнята щемким настроєм передчуття. Світ такий неспокійний, життя хистке. Разом з наближенням Маріїних пологів наростає тривога,

¹ Тут і далі повість «Марія» цитується за вид.: *Тудор С. Твори.* — К.: Дніпро, 1982.

напруженість,—і народження сина збігається з виступом трудового народу. Події в повісті набирають під кінець зовсім не простого значення. Міняється ритм оповіді, все чи майже все дістає символічне озвучення.

«— Куди ти?

Сказала:

— Іду родити.

...Глянули. Розступились.

...Внизу стояв стіною натовп і впирався плечима в виліт вулиці. Хитався в сторони і клекотів рівно. В далекій глибині горіли червоні плахти й посувалися туго направо».

Марія вливається в людський натовп, у демонстрацію, відчуваючи тут підтримку. «Іти було легко». Ці слова повторюються як рефрен. Тон повісті досягає найбільшого напруження. Малодинамічними здаються авторові короткі однослівні речення, і він, як у віршах В. Маяковського, вдається до «східців».

«Гей!

Іти

так

легко,

щімко, безтямно...

Постріл. Постріл. Ще постріл»

Ніби полегшення після пологів — короткий епілог, сповнений раптовим спокоєм, аж буденними деталями: «Марія родила. Вона сиділа на стружках у низькому підвалі й тримала на колінах сина». Звершилося...

Стильова «діаграма» повісті, здається, відбиває весь пошуковий шлях Тудора — до власної художньої індивідуальності і до відповідності її новим вимогам часу, потребам розвитку української літератури. Хай письменник і не був тут суціль оригінальним, але потреба стилю ним відчувається дуже чітко, і повість «Марія» виразно засвідчує це.

Водночас вона не проста в своєму ідейному змісті і дає безліч приводів для глибших роздумів над життям. Класове розшарування суспільства, відмінності села й міста, експлуатація спролетаризованих при байдужому спогляданні церкви, яка нібито опікувалась ними,— все це в полі зору автора «Марії». А далі — прояви народного протесту, починаючи з «бунту» зневажених дівчат у «закладі» пані Вежбової, кінчаючи організованим виступом мас.

Комуністка Лая бачить у стихії подій логіку, а то й закономірність. Вона розуміє їх і сильна тим, що не споглядає, а діє. Це в неї і від науки, і від життя. Батько Лаї, бідний, працьовитий і добрий, відчуває: іншого виходу нема, тільки революція. Дружина ж його Кайла тривожиться, боїться: до чого воно дійде? І чує у відповідь від Юди:

«— А тобі що, ти...— обвів рукою довкола по стінах:— оту домовину боїшся втратити? — Не бійся, в тебе не візьмуть, тобі залишать...»

Так, втрачати нічого, крім пут. Тим-то й рішуча Лая. А за нею — й бідні дівчата-наймички, по-теперішньому сказати, маргінальні типи, вихідці з села, гноблені містом і містом спрямовані на протест

Ще одна істотна деталь: у повісті окреслюється інтерес письменника до теми церкви та її служителів. «Марія ходила до церкви...» За цією фразою постає в повісті цілий окремий сюжет, що ледь не перевернув усе життя Марії, бо приглянулася вона, вродлива, о. Панові. В образі, навіть у портреті його вже вгадуються риси, які матимуть повну довершеність в образі отця Сойки: «Стояв там (на амвоні.— Г. С.) високий, простий, нерухомиий...» В попечителі Марійського товариства бачимо той «лик» попівства, що потім з усією повнотою постане в головному творі Тудора — романі «День отця Сойки»: підступність, хтивість, безсердечність. І не тільки...

Начеб між двома орієнтаціями опиняється Марія. З одного боку, одвічна віра в бога, хоч гіркий життєвий досвід відвертає її від о. Пана. З другого,— комуністка Лая, що кличе не до раю в загробному майбутті, а до перебудови життя сущого. І Марія йде в революцію, звіряє їй свого сина.

У життя самого письменника революція ввійшла ще навальніше, ніж у долю його героїні. Справа не лише в перипетіях біографії. Передусім ідеться про світоглядні орієнтири письменника, що формувалися і під впливом нелегких життєвих випробувань, і в революційній роботі після 1917 р. на Наддніпрянщині, і в 20—30-х роках, коли він боровся за ідеї Жовтня вже на Західній Україні, нарешті, в напруженій самоосвітній праці. Її від Тудора вимагала творчість, редакторська діяльність, організаторські обов'язки і, чи не в першу чергу, сам характер його обдаровання — не лише художнього, а й, сказати б, теоретико-філософського.

Треба ще чималих дослідницьких зусиль, аби встановити повний склад та характер лектури Тудора, впливи на нього ближчого й дальшого літературного оточення. Принаймні без цього важко з належною повнотою поцінувати, наприклад, його поезію. Навіть у жанрі оповідання письменник неординарний. Звернімо увагу на підзаголовки таких його творів, як «Орля (Історія про ціну жіночого мізинця)», «Куна (Оповідання про те, що діється на шляху революції)», «Червоний усміх (Про те, як у житті Ліди Танської зійшлися дві троянди)», «Мати (Поліський примітив)». Ці підзаголовки, підкреслено значні, «сплановані» на певне сприймання твору.

Маємо не просто інтуїтивний, природжений, чи що б то, спосіб художнього творення, а концепцію усвідомлену, може, навіть дещо раціоналістичну. Не випадковими були і поезії Тудора (а вони по-своєму започатковують творчість письменника і потім «супроводять» його прозу) під такими назвами, як «Оруддя аптитези» чи «Діалектичне чергування». Дається взнаки філософський нахил мислення автора, увага до аналізу, зрештою, літературна й філософська освіченість, начитаність і прагнення включити знання в художнє мислення (очевидно, що, наприклад, згадка про З. Фрейда в оповіданні «Червоний усміх» — далеко не пасивна деталь).

Психологічні проблеми, як і питання філософії, взагалі дуже цікавили Тудора. «... Працював науково в обсягу філософії критики й теорії літератури»²,— свідчить він у біографічній довідці. 1932 р. захистив ди-

² Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.— Ф. № 56. Од. зб. № 36.

сертацію на ступінь доктора філософії — «Про т[ак] зв[аний] реалізаційний осуд у спостереженні». «Предмет і його вигляд у спостереженні», «Про почування і пізнання» — з такими доповідями виступає Тудор у Львівському філософському товаристві. Зберігся рукопис його доповіді на тему «Про помилки в шкільних письмовних працях з рідної мови (Проба аналізу й психологічної класифікації)», де ці учнівські помилки, старанно зібрані й розсортовані, розглядаються «як витвори психофізичних процесів, які для кожного випадку зосібна мають певне свою основу в психіці дитини»³. У списках використаної літератури — праці німецькою, польською мовами. Знак серйозної роботи автора.

Безсумнівно, з нею слід пов'язувати пошуки Тудором-прозаїком і власного стилю. По-своєму проявляється це в «Марії». Розвивається в теоретичних студіях про ОРС («оголений рух слова» — так хотів назвати автор свою теорію, що вже назвою своєю анонсує експериментальність).

Різні стильові модифікації, не скрізь послідовні, являють нам і Тудорові оповідання, втім, завжди й підкреслено психологічні. Прозаїк може немов уміснє завуалювати — хто є хто в даному протистоянні сил, в зображуваному конфлікті, зате глибоко передає напруженість боротьби, її психологію і символічність, настрій поразки і перемоги.

Ось «поліський примітив» — «Мати».

Як не перейнятись майстерно написаним в експозиції оповідання пейзажем? Як не подивуватись авторському вмінню створити граничну напруженість переживань: мати з немовлям у сповненому таємниць лісі, передчуття біди? «Ганна підводить голову і прислухається». «Ганна стримує віддих». «Ганна заплющує очі і стоїть нерухомо». «Ганна прискорює ходу». «Ганна слухає...» Не знати, хто ця Ганна, чому має йти проти ночі, куди вона простує. Але оця ось тривога, а затим трагедія (на Ганну з дитям нападає вовк) написані страшно, різьоче:

«Близько... Ближче...

Сірий вовчий хребет вистрілює вбік і кидається в тінь.

Ганна вдихає глибоко. Підносить голову і викидає в повітря гострий, протяжний зов.

В одну мить спалахує нутр лісу його полум'ям, що вибухає в верхів'я тремтучими пасмами. Цілий ліс стоїть хвилину в яскравому вогні Ганниного крику»⁴.

«Мати», певне, — простіший «випадок» з Тудорової новелістики. Значно складніші в своїй сутності такі речі, як «Куна» або «Червоний усміх», тим більше повість «Молочне божевілья» (початок — у січневому випуску «Вікон» за 1930 р.; окреме видання здійснене у Львові 1930 р.). «Але ця повість, — як писав про неї критик в середині 50-х років, — на жаль, не принесла читачам користі, а авторові задоволення. Піддавшись чужому впливові формалізму, підкреслюючи стихійне, біологічне, інстинктивне начало в людині, С. Тудор допустився серйозних помилок, головнішими з яких були ідейна

³ Там же. — Од. зб. № 15, арк. 1.

⁴ Цит. за згаданим виданням.

нечіткість, недооцінка ролі партії. Щодо композиції і мови, то «Молочне божевілля» теж було кроком назад у порівнянні з попередніми творами. Ця повість викликала широку дискусію і була справедливо розкритикована читачами. До «Вікон» надходило багато листів від робітників і селян, в яких ставилось цілком резонне питання: «Кому потрібна така писанина?»⁵

У пізніших дослідженнях⁶ оцінка цієї повісті не така однозначна, хоч пом'якшення робляться за рахунок, приміром, авторської скутості цензурою (а вона і справді плюндрувала «Вікна» — у багатьох випусках журналу цілі сторінки чисті, тільки напис: «Сконфісовано»). Показово, що жоден з критиків практично не має клопотів з визначенням як змісту, так і ідейної спрямованості твору, вибудованого, безсумнівно, на основі реальних подій революційної боротьби мас. Інша річ, що повість, починаючи з її назви, кінчаючи зовнішніми «проявами» (малюнки в тексті, нотні записи, зміна шрифтів), посвідчує експериментальність настанови автора на випробування інтенсивних засобів вираження змісту і впливу на читача. Справді, не просто перейнятися тим почуттям, що його прагне передати письменник в експозиції твору, розповідаючи про народження Лі у тюремній лікарні:

«— Ще трохи, ще,— от —

Ай!

А! А!

(— — — хлюп,— м'який шовковий хлюпіт теплий літній дощ в канавку ніжки хлюп між пальці бульки хлюпу хлюп — — |»⁷
і т. ін.

Повість відбивала свідоме прагнення автора узгодити творчу практику з теоретичними поглядами. Позиція тут була така: «Писати ідеологічне — значить писати дійсність за світоглядом»⁸, отже, бути одверто тенденційним. Але тенденція не мусить бути «причеплена до твору паперовою квіткою»: «осуджуєм твори ніби художні, навіть коли їх тенденція правильно пролетарська»⁹. Письменник шукав художньої «фактури», яка б відповідала тенденції, і «Молочне божевілля» відбивало ці пошуки цілком виразно.

Не всьми втаємниченому читачеві це могло видаватись зайвиною. Тим часом повість (за винятком хіба що згаданої експозиції) прочитується ясно, приваблюючи і динамічним сюжетом, і винахідливістю в його подачі. Так, бунт політв'язнів показано у висвітленні відрядженого на місце подій газетяра, що дає репортажі й коментарі до них,— істотно: з погляду, супротивного героям і автору. Що ж до самої тенденційності...

⁵ Мельничук Ю. Степан Тудор // Українські радянські письменники: Крит. нариси.— К.: Рад. письменник, 1955.— С. 295.

⁶ Трофимук С. М. Творчість Степана Тудора.— К.: Вид-во АН УРСР, 1953; Цегельник Я. Степан Тудор: Життя і творчість.— К.: Дніпро, 1968, та ін.

⁷ Тудор С. Молочне божевілля: Патетична повість про Міру, Лі й колектив.— Львів: Вікна.— 1930.— С. 12.

⁸ Тудор С. Ідеологічне // Вікна.— 1929.— № 1.— С. 1.

⁹ Тудор С. В обороні тенденційності // Там же.— 1928.— № 5.— С. 7.

Критика цієї повісті не випадково посиляється на підкреслюване тут біологічне начало, стихію тощо. Біологічне й соціальне, підсвідоме й усвідомлене, стихійне й організоване — їх діалектичним взаємозв'язком Тудор як людина з філософським складом розуму цікавився постійно. Навіть у літературно-теоретичних публікаціях, зокрема «вікнівського» періоду, простежуємо спроби паралелізму у трактуванні матеріального й духовного. Над цим серйозно роздумує письменник. Він, здається, схильний, бодай почасти, детермінувати масові революційні виступи накопиченням стихії, своєрідним психічним магнетизмом. Так, у «Молочному божевіллі» заколот в'язнів стає детонатором масових виступів — водночас у різних місцевостях, до столиці включно. Це — антитеза експлуатації, маси ж — «оруддя анти тези». Ось звідки цей вірш ще 1925 р., в якому повсталі, «як діти ті свавільні» змітають усі одвічні аргументи поневолювачів, згідно з котрими «Людина раб! Людина пан! Людина егоїст!»

В одвіт на ці глибокі речі
Всі ваші томи, книги чільні
Однім кивком ноги —
До печі!

Й істотний штрих: «Бо божевільні ми!» Бо «вразила нас при світлі блискавиць Велика манія (!) комуни».

Бо божевільні ми!
Та в цьому божевіллі
Проблискує рахунку зимне лезо...

Чи треба наголошувати по цьому, що назва «патетичної повісті про Міру, Лі й колектив» (і тут цей «додатковий» підзаголовок «Молочного божевілля») не випадкова? У повісті взагалі багато символічного, аж до прикінцевого повідомлення про ліквідацію «н-ської в'язниці, яка своєю загальною конструкцією, як і своїм протигігієнічним улагодженням, ніяк не відповідає останнім вимогам модерного в'язництва».

І не лише це помічає в «Молочному божевіллі» терплячий читач. Тут — суперечка про те, чи має право народжувати жінка, віддана партійно-революційній роботі. Чи наважиться Міра всупереч материнській любові віддати Лі в дитбудинок, як те радить навіть батько дитини? Міра (Марія) не в змозі побороти інстинкт материнства. Більше того, вона стає своєрідним призвідцем заколоту у в'язниці, коли їй не дозволяють чергового побачення з дитиною, і вона, як звір, «з несподіваною для неї силою» кидається на начальника. «Звір виходить з клітки», — так кваліфікує цей заколот журналіст, що веде репортажі з місця подій.

Отже, і в «Молочному божевіллі» естетика і світогляд автора переплітаються вельми своєрідно, а формальні «аномалії» — свідомі («проблискує рахунку зимне лезо»). Зближуватиме воно і в подальшій творчості Тудора, зокрема і в романі «День отця Сойки». Далі побачимо, як у характеристиці персонажів, у їх трактуванні, саме як характерів письменник буде використовувати паралелі з тваринним, як правило, хижацьким світом: сойчєнє-тє, яструбицє або... вранішня молитва отця Сойки — «скупчення (зібра-

ність, напруженість.— Г С.) хижака перед скоком у недалекий день» і т. ін.

Взагалі, у «Дні отця Сойки» пізнаємо чимало з того, що в стилі, в поетиці «Молочного божевілля» випробовувалось уперше, не завжди, може, вдало: письменник намагався втілювати тенденцію у формі справді художній, щоб тенденція не була, як він писав, «причеплена до твору паперовою квіткою».

Шлях Степана Тудора до роману-епопеї «День отця Сойки» був закономірним саме у світоглядному плані. Здається, він просто не міг не написати цього твору, тому що готував себе до нього як мислитель, як художник, як громадянин. Шкода, що роман лишився незавершеним. Але суть, основний конфлікт і в існуючому варіанті твору окреслено з граничною виразністю. Йдеться, як говорить Сойка, про «одну з найважливіших дилем, що нависла тепер над світом». «Бог або комуна» — так визначав її для себе і для інших цей герой, — і не тільки він один.

Сьогодні, через півстоліття після створення «Дня отця Сойки», ця дилема також не втрачає своєї гостроти, навіть і актуальності. Не випадково вже і в наші, 80-ті роки, зокрема з появою таких творів, як роман Ч. Айтматова «Плаха», так чи інакше спливає на поверхню проблема своєрідного «богошукацтва», а точніше — проблема додаткових духовних орієнтирів людини у складних протиборствах нашого неспокійного віку. Ясна річ, роман С. Тудора, при всій його життєвій правдивості і глибині, певних вимірах — данина своєму часові, і не все в ньому тепер сприйматиметься так, як, мабуть, волів би автор. Тим більше, що можливості прочитання і тлумачення твору досить широкі і в сутності своїй діалектичні.

«День отця Сойки» — багатоступеневий художньо-філософський твір. Справді, «понад вік» триває цей один день з життя подільського священика, а в ньому все — історія церкви й віри, історія й сучасність краю, кар'єра й інтереси Сойків, Климовичів та багатьох інших з їхнього клану, а ще війни, народні заворушення, нарешті, Великий Жовтень. І все — в тій дотичності до Сойчиного життя та боротьби, що сповнені змістом особливим, істотним для сьогодення і для майбутнього.

Узвичаєно трактувати твір Тудора як взірць літератури атеїстичної. Але обмежувати його тільки цією роллю несправедливо. Нема чого казати, атеїстичний зміст і пафос роману тут панує — письменник створив не один, а цілу галерею образів, що характеризують попівство глибоко, в різних ієрархічних зрізах, хоч отець Сойка з цього погляду — вершина. Від д'Есте й Лютті в Римі до низових подільських парохів (котрих у другому томі повісті, як у «Мертвих душах» М. В. Гоголя поміщиків, — повний набір), згори донизу проймає письменник своїм дослідницьким поглядом цю сильну соціальну машину, розбирає найпотаємніші секрети її майже безперебійної роботи.

І все ж, маємо в даному разі щось значніше. Це — філософські концепційна «розправа» про речі, важливіші й значніші, ніж, приміром, власницькі пристрасті, цинізм і фарисейство служителів культу, найвиразніше втілені в образі Михайла Сойки. Йдеться-бо про вибір між вірою й наукою, духовним і матеріальним, між віковичними соціальними устоями експлуататорських формацій і революційною їх зміною — словом, між богом і комуною. Гово-

рячи поміж собою, Льотті і Сойка ще і ще раз повертаються до цієї «важкої дилеми», і прелат наголошує:

« — Не є вона з тих популярних питань, що надаються до прилюдного обговорення перед вірним, — у самому її настановленні: бог або комуна — міститься деяка небезпека й покуса для невироблених і несвідомих малих душ... Але, між нами кажучи, це правда, — стоїть така дилема перед людством у цілій реальності, — ніби сам об'єктивний розвиток подій поставив її перед нами...

— І боюся, мій сину...

Отець Льотті затягає опуклі очі повіками й посміхається водянисто:

— ...боюся, сину, що божому провидінню подобається залишити нас самих у практичному рішенні цього питання...»

У романі бачимо, ясна річ, не того, кого можна б назвати «малою душею». Михайло Сойка — не просто священик. Це ідейний, глибокоосвічений, розумний, далекоглядний борець проти комуни. Він свідомо, хоч, зрештою, й цинічно вибрав собі у спільники бога і його іменем, образом, ідеєю обстоює соціальне status quo, а тим самим і своє одвіку вигідне, забезпечене, панівне становище. Між богом і комуною в нього вибору немає, і його остаточне рішення: «нехай загине світ, щоб не було комуни!»

Безпосередньо сюжетна частина твору невелика: Михайло Сойка досить легко успадковує, з одруженням, Нову Климівку, очолює чи не найкращий деканат Кальнянського повіту. Вибір богословія — для нього в житті лише початок. Він хоче не просто володіти маєтностями, мати достаток. Хочє, поза тим, знати: «Що таке бог? Яка істота релігії?» Так Сойка опиняється в Римі, уважно вивчає історію віри і церкви, контактує з найосвіченішими богословами і поступово виділяється з-поміж них. А ще — студіює, за порадою предата Льотті, марксизм. Які тільки глибини знань відкрилися перед Сойкою! Він осягає складні переплетення історичних відносин між церквою і владою, між вірою і наукою. Із знаннями приходить до Сойки цинічність, що робить його холодним і раціональним сповідувачем простої істини: бог — на землі, він рукотворний і лишається користати його у власних вигодах. От тільки загроза: занепад віри в бога під тиском комуни, уособленням якої стає 1917-й рік у Росії. При всій своїй досвідченості Льотті не збагнув Сойки, запропонувавши йому, одному з найздібніших своїх вихованців, їхати туди, в революційну Росію, аби на місці розбиратися в ході історичних подій та інформувати про них католицький Рим. Ні, це не для Сойки. Він обстоює думку про необхідність локалізувати комуну російськими межами і зосередити всі зусилля на тому, щоб «зараза» не поширювалась, передусім, щоб не сягнула його, Сойчиних, гараздів як власника Нової Климівки, як законодавця деканату, повіту, краю. Ось на етапі цього діяння ми й застаємо отця Сойку, один з днів життя якого письменник відтворює в романі.

«І коли наш день, день отця Сойки, випаде на час такої загроженості, й національної акції, тим краще для справи: це збагатить нас масою живого досвіду, ще розкриє нам далекі перспективи речей і подій, у яких знайде собі поживу й наша власна, не менше пожадлива й ненаситна уява й воля »

День цей, «одни із перших днів грудня 31-го року», так і лишився недописаним, хоч роман уже сягнув чималого розміру. Останні сторінки дихають підготовкою важливої акції — виборів до «Просвіти», де сходяться інтереси вже не лише реакції, а й прогресивних сил, тих, що сміють сумніватися в несіхитності старих основ, заперечують бога, аби вибрати на віки вічні — комуну. Невідомо, чим закінчиться саме ця акція і саме цього разу, однак головне в романі вже сказано. Воно сказано, власне, вже і в першій частині твору: розстановка сил нового часу, історична й суспільна закономірність — усе проти бога, все за комуну. І що б не протиставляли цьому Сойки, Льотті та їхні спільники, більш і менш впливові, — ходу історії не спинити. Лишається одним одна надія, котру з осторогою висловлює під кінець твору Сойчин тесть:

— «Комунізм, який побідить, буде вогняною пробою для християнства: або воно витримає ту пробу, й тоді потвердиться його божеське походження, або не витримає, й тоді...

І Сойка говорить твердо й упевнено:

— Не витримає!..»

Він, правда, тут зумисне ворохобиться, дратує співрозмовника, та в глибині душі упевнений: інакше не буде. Отець Сойка надто розумний, аби помилятися.

Світоглядно-філософська змістовність твору Тудора, його «генеральні» ідеї не шкодять реалізму в змалюванні автором повсякденного життя подільського села, зокрема й попівського побуту. Письменник з винятковою переконливістю вміє подати характер, психологічні збудники вчинків того чи іншого персонажа у панорамі сільських звичаїв, неписаних, але твердих законів. Налагоджений, цілком контрольований і спрямовуваний отцем Сойкою перебіг щоденності, де все визначено своїм регламентом і всі про всіх знають усе (в Сойки тут ціла служба швидкого оповіщення), де наперед, здається, все передбачено (не все, як виявляється згодом), — це звичний день. За винятком хіба що дрібниць та випадковостей. Як їх не любить Сойка! Автор ніби мимохідь звертає на це увагу: «Уважай!.. Дурень плаває від випадку до випадку, як сліпа риба в воді, а мудрий розбивається на ній, як корабель на скелі, що несподівано вискочила з дна... Хто знає, які підводні скелі причаїлися під розпланованим плесом твого нинішнього дня!.. Вважай!..»

Було б марним старанням показати змістовність, далекосяжну продуманість «художніх ходів» у малому й істотному, що їх у романі, можна сказати, безліч. Цілий спектр переживань героя читається за тим, як міняється вираз його обличчя при бесіді із співрозмовником. У розвитку кожен герой, у динаміці — кожна сцена. Характер загребущого Гайдука? Ось він: мав умирати, Сойка їде сповідати його, але... знаходить хазяїна серед засніженого двору коло вівці, яка щойно привела ягнят. Інстинкт дбати про худобу сильніший у старого Гайдука, ніж «поклик» смерті. «Не вмер Гайдук, — вівця вкотилася», — сміється Сойка. Кпить з його жадібності, але внутрішньо радий: такі люди — його надійна опора, за ними Сойці ведеться певно.

Ясна річ, цей ґрунтовний, «низовий» реалізм Тудора — не самоціль, і роман «День отця Сойки» виділяється в українській прозі тим, що принципово виходить на вищі рівні узагальнення та художнього зображення винят-

ково складного в самій своїй «фактурі» життєвого матеріалу. Ось де й пригодилося письменнику випробовуване в інших, раніших творах уміння поєднувати різнопланову інформацію, іноді, здається, несумісну з прозовою оповіддю, але для фундаментального твору вкрай потрібну. Так виходить з широко представленою в романі історією церкви, особливо інквізиції (це подається під виглядом римських студій допитливого і старанного Сойки: «Хотів знати! І хотів бути майстром у тому знанні, як у всьому...»). Так потім подається інформація про перебіг жовтневих подій у революційному Петрограді (в романі — це «фрагменти звідомлянь», які отець Льотті читає на зібраннях прелатів).

Отже, читач начеб разом з Михайлом Сойкою опановує тими знаннями, що потрібні для розуміння феноменів віри і влади, духу й матерії, щоб — разом з ним і вже більше від нього — сумніватись у можливостях церкви допомогти трудящій людині в її одвічному прагненні справедливості і правди. Великий Жовтень рішуче ламає устої віри в бога, а відтак — реальні підпори церкви з її земною владою, — мов отой «випадок», якого завжди боявся Сойка. Революція у трактуванні Тудора постає закономірною, а не випадковою антитезою світові експлуатації, а трудящі маси — «оруддям» цієї антитези. Але не сліпим, не стихійним. Бо йдеться про волю історичного й соціального розвитку людства.

Ось чому автор «Дня отця Сойки» звертається до образу Леніна як уособлення сил, здатних стати суб'єктом цього розвитку, тобто перетворити на реальність ідеї революції. «Той знає, чого хоче... І чого треба хотіти, теж знає, — будьте певні!...» — говорить про Леніна Льотті, показуючи Сойці «видівки» — фото вождя революції. Цікаво: самого Леніна в романі, зважаючи на місце дії, ясна річ, немає, але він, можна сказати, — один з найістотніших його персонажів. Проти нього безсилі не лише випробувані віками фарисейство і дволикість служителів віри, а й цілком реальна контрреволюція. Льотті не може збагнути причин: «Все йде навпаки в тій революції...», «Якась фаталістичність у помилках, якесь злісне засліплення: наче б ті верстви (імущих. — Г. С.) були носителями невідомої їх законності, виконавцями чужої непереможної, смертельно для них ворожої сили...» І революція перемагає. «Якби нам Леніна...», — безнадійно думає Льотті. Знаючи, що це неможливо, лишає собі лиш одну надію — бодай локалізувати революцію там, на Сході. На те і спрямовує він Сойку, востаннє закликаючи бути відданим вірі до кінця: «Вірити, — хоч би земля розступалася під нашими стопами! — хоч би небо розтріскувалося над головою! — це іноді єдина розумна метода, це половина шляху до спасення, — майже цілий рятуюнок!.. Чи знаходите у собі силу до такої віри, мій сину?»

Як не відгукнутися на це Сойці, коли «істота більшовизму» уявляється йому як «єдина світська, самим пеклом, мабуть, підказана ідея організації цілого суспільства», що загрожує йому і Сойківщині загалом смертельно!?

Слід особливо наголосити, що, саме так в сутності трактуючи табір клерикалів, Тудор ніде не огрублює це трактування, не спрощує його, не зводить, скажімо, мотиви їх діяння лише до матеріальних інтересів. Сойка внутрішньо кепкує із свого наставника Льотті, але терпляче вислуховує.

його, коли той фарисействує про шляхетність загальної ідеї комунізму щодо «облегчення життя народних мас».

«Скасування різниць у розділі багатств? О так! — виглядає це на вчинок соціальної справедливості й мало б довести до морального уздоровлення людства...»

Лекція-роздум (втім, зовсім не на експромті збудована) триває: «Але чи розважили визнавці тих ідей, що, відібравши в посідачів лишки їх багатств, вони позбавили б їх водночас виконання одної з найшляхетніших чеснот цього світу: чесноти милосердя й милостині супроти ближніх?.. Який убогий був би цей світ і яке жалюгідне його щастя, коли б у короні його чеснот забракло тих найдорожчих перлин нашого духа: чуткого милосердя й милостині!.. Чи аж такою ціною бажали би поліпшити своє земне життя вбогі народні маси?..»

А Сойка знай собі кпить: «Коханий отець Льотті! Коханий, забавний отець Льотті!» Сойка-бо в матеріалізмі не менш компетентний, ніж його вчитель, і знає, чого варті ось такі сумніви під виглядом ширих уболівань.

Звичайно, читати в романі досить просторі викладки документального та філософського змісту, інформативно-пояснювальний чи й одверто описовий текст не завжди легко. На жаль, в експозиції другого тому (а він зберігся лише в першій рукописній редакції, мабуть, не викінченій автором остаточно) ця інформативність особливо помітна і дещо руйнує враження художності. Та згодом і в цій частині Тудор повертається до «вихідного» стилю «Дня отця Сойки», і ми знов поринаємо в живе, правдиве життя з його реальними дійовими особами, з гострими соціальними суперечностями й передчуттям революційної бурі.

Роман, при уважному його прочитанні, справляє тривке, незабутнє і глибоке враження. Виразний авторський стиль, власне с п о с і б х у д о ж н ь о г о м и с л е н н я, колоритність життєвого матеріалу та його естетичної організації навколо головного персонажа, ідейно-філософська змістовність діалогії (попри її незавершеність) — все це дозволяє кваліфікувати «День отця Сойки» як один з найвидатніших в українській літературі творів, як роман, по праву належний великій історії мистецтва.

Зважмо, що ідейне звучання цього твору не зменшується з роками і про нього можна сказати так, як влучно говорять про «Бісів» Ф. М. Достоевського: «Це роман, розуміння котрого зростає разом із дорослішанням людства». Співвідношення матеріального і духовного, знання й віри, біологічного й соціального — ці проблеми для людини ніколи не збайдужіють, а якщо збайдужіють, — це свідчитиме про занепад гуманізму. Степан Тудор, як письменник філософського складу, як художник-реаліст (ще одне підтвердження того, що художня правда життя ніколи не буває однозначно вичерпною) ці проблеми тримав у полі зору протягом усієї своєї творчої діяльності. На жаль, вона лишилась «відкритою», як недописаним лишився і роман «День отця Сойки» через ранню смерть автора, — черга за їх правдивою інтерпретацією, за науковим вивченням.

Не можна не згадати тут публіцистики та літературно-критичної спадщини Тудора, які також виразно передають його еволюцію — як мислителя і художника. Що таке творчість? Яка її природа й суспільне призначення? Як складається доля видатних митців? Які уроки їхнього

служіння народові? Ці питання — корінні у статтях Тудора про Шевченка, Франка, Лесю Українку, про радянську літературу, зокрема й західно-українську, активним творцем і організатором якої був сам автор.

Мабуть, найглибшою за змістом була розвідка Тудора про Лесю Українку під назвою «Вихід слова». Тут дістають найповніший вияв міркування автора про «пристрасть творчості» як своєрідну приреченість, як долю таланту. «Вихід слова» — не стільки критика чи літературознавство, скільки філософська концепція творчості та її соціального функціонування. Автор не лише показує основні етапи творчого самоздійснення поетеси, а й розкриває тезу про закономірність самої появи поетеси як бунтарки в обставинах суспільного глупства, яке є... благо. Благо, бо, як пише Тудор, це породжує феномен протесту проти нього. Хто його висловить — то інша річ. Має постати людина, особистість, талант, в якому вселяється «перелесник творчості». І тоді треба йти за його веліннями — інакше жити неможливо. Так і склалося життя у Лесі. «Чужа серед своїх» (таке містке за своїм змістом означення!), глибоко страждаючи від того, що не має бажаного читача, вона «виправдовувалась літературою», тобто шукала в творчості вихід отому неможлимому «перелеснику», що навіки зобов'язав її, прирік на службу народові.

Загалом і публіцистика (тут виділяється написаний Тудором ще 1927 р. нарис «Жовтень» — про перший пореволюційний час на Україні, автор, як пам'ятаємо, був його свідком і учасником), і літературна критика (концепційність її вимагає окремої розмови) вносять у літературний портрет письменника дуже істотні штрихи. Багато що тут перегукується з його художньою творчістю і втілюється в ній. Дещо слід назвати й скороминущим. У журналі «Вікна», де Тудор виступав часто і переважно в ролі теоретика (втім, і критика-практика), читаємо ряд цікавих публікацій, але тут дається з часом взнаки і певна поспішливість, а то й спірність обстоюваних положень, оцінок, підходів. Це позначається навіть на стилі. Зате виразнішає сам пафос боротьби за оновлення краю, радість надій на переміни, прагнення роботи в ім'я комуністичних ідеалів...

Колись, уперше рекомендуючи читачам «Вікон» автора оповідання «Червоний усміх», В. Бобинський зауважив: «Ми сказали б, що кожний сучасний, навіть найбільший європейський письменник міг би без сорому для себе підписатися під кожним з цих творів, якби ми не були свято переконані, що підписатися під ними має право тільки один: Степан Тудор»¹⁰. Критик нарікав, що і твори ці, і їх автор завдяки «нездоровому повітрю, яке панує в нашому культурному житті», лишилися непоміченими. Проте він висловив пророчу впевненість: «Те, що має свій питомий тягар, скоріш чи пізніш найде належну собі оцінку»¹¹.

Так і сталося із творчістю Степана Тудора, висока оцінка якої вже склалася. Хотілося б більшої читацької уваги до неї і вдумливішого читання. Вони також прийдуть до письменника. Безсумнівно, — прийдуть.

Г. М. СИВОКІНЬ

¹⁰ Бобинський В. Наші автори: Степан Тудор і Ярослав Галан // Вікна. — 1927. — Груд.

¹¹ Там же.

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
РАДЯНСЬКА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

СТЕПАН ТУДОР

ДЕНЬ ОТЦЯ СОЙКИ

Роман

МАРІЯ

Повість

ОПОВІДАННЯ

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

1989

Серію засновано в 1982 р.

Подані найбільш відомі твори українських письменників
Степана Тудора, Олександра Гаврилюка

Представлены наиболее известные произведения украин-
ских писателей Степана Тудора, Александра Гаврилюка

РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ

І. О. Дзеверін (голова)

О. Т. Гончар

Ю. Е. Григор'єв (секретар)

В. Г. Дончик

М. Г. Жулинський (заступник голови)

П. А. Загребельний

С. Д. Зубков

Є. П. Кирилюк

О. В. Мишанич

Л. М. Новиченко

Д. В. Павличко

Ф. П. Погребенник

В. М. Русанівський

О. В. Шпильова

М. Т. Яценко (заступник голови)

Упорядкування і примітки

М. А. ІГНАТЕНКА

Вступні статті

Г. М. СИВОКОНЯ, М. М. ІЛЬНИЦЬКОГО

Редактор тому

Г. М. СИВОКІНЬ

Редакція художньої
літератури

Т $\frac{4702640201-290}{M221(04)-89}$ передплатне

ISBN 5-12-000462-8

© Видавництво «Наукова думка», 1989
упорядкування, примітки, передмова

З М І С Т

Степан Тудор. <i>Г. М. Сивокінь</i>	5
Олександр Гаврилюк. <i>М. М. Ільницький</i>	18

СТЕПАН ТУДОР

РОМАН. ПОВІСТЬ. ОПОВІДАННЯ

День отця Сойки. <i>Роман</i>	32
Марія (<i>Події з життя найминок, розказані просто</i>)	293
Куна (<i>Оповідання про те, що діється на шляху революції</i>)	357
Червоний усміх (<i>Про те, як у житті Ліди Танської зійшлися дві троянди</i>)	379
Мати (<i>Поліський примітив</i>)	407

ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛЮК

ПОВІСТЬ. ОПОВІДАННЯ

Береза. <i>Повість</i>	418
Прощайте. <i>Етюд</i>	471
В очах дитини. <i>Нарис</i>	483
Наївний мурин. <i>Оповідання</i>	491
Оповідання про злу і про добру дівчинку	504
Примітки	511
Пояснення слів	598

Тудор С.

Т81 День отця Сойки: Роман. Повість. Оповідання / С. Тудор. Береза: Повість. Оповідання / О. Я. Гаврилюк; Упоряд. і приміт. М. А. Ігнатенка; Вступ. ст. Г. М. Сивоконя та М. М. Ільницького; Ред. тому Г. М. Сивокінь. — К.: Наук. думка. 1989.—608 с.— (Б-ка укр. літ. Рад. укр. літ.).

ISBN 5-12-000462-8 (в опр.): 3 крб. 90 к., 121 700 пр.

У книзі друкуються прозові твори українського радянського письменника Степана Тудора: роман «День отця Сойки» та повість «Марія», оповідання «Куна», «Червоний усміх» та ін., а також твори українського радянського письменника Олександра Гаврилюка: повість «Береза» та оповідання «Прощайте», «В очах дитини» та ін.